

ПРОБЛЕМИ СЕМАНТИЧНОГО СИНТАКСИСУ

І.Р. Вихованець

ДІЄСЛІВНІСТЬ ВІДПРИСЛІВНИКОВИХ ОДИНИЦЬ

У статті розглянуто особливості переходу прислівників (переважно означальних) в аналітичні дієслова. Визначено кількісний склад відприслівникових предикативних одиниць, їхні формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні функції в односкладних реченнях. Висвітлено морфолого-категорійні трансформації і семантичну своєрідність аналітичних дієслів і пов'язану з нею їхню семантико-синтаксичну валентність.

Ключові слова: прислівник, аналітичне дієслово, семантика стану, граматична категорія, категорія часу, категорія способу, одноособовість, семантико-синтаксична валентність, односкладне речення, головний член односкладного речення, синтаксема із семантикою стану.

Прикметною вадою багатьох попередніх і нинішніх граматичних досліджень є непереконливе витлумачення обсягу граматичних форм українського дієслова. З функціонального погляду не вельми логічними постають тотальне зарахування до сфери дієслова віддієслівних дериватів (дієприкметників, дієприслівників), з одного боку, й ігнорування дієслівних ознак у деяких розрядах слів, з іншого боку. До таких розрядів належать відприслівникові одиниці з їхнім своєрідним виявом дієслівного функціонування і дієслівних граматичних категорій.

У мовознавчій і лінгводидактичній літературі по-різному кваліфікують відприслівникові слова. Їх зараховують або до предикативних прислівників [4, 440-443; 7, 123-124], або до предикативних і модальних прислівників [5, 453-454], або до безособово-предикавних прислівників [6, 297], або віднедавна до аналітичних дієслів [2, 119-122; 3, 294-297] тощо. Ці слова мають дієслівні форми часу та способу і виступають у позиції співвідносного з присудком головного члена односкладних речень. Форми часу і способу в них виражені аналітично, за допомогою аналітичної синтаксичної морфеми-зв'язки *бути* або аналітичних синтаксичних напівморфем на зразок *ставати, робитися*. На матеріалі російської мови відприслівникові одиниці разом з деякими іншими предикативними словами визначають як категорію стану. В.В.Виноградов так схарактеризував роль категорії стану у граматичній структурі сучасної російської мови: "Отже, на ґрунті складного граматичного перетину властивостей і функцій імені, дієслова і прислівника складається і розвивається категорія стану. Вона має на своїх формах яскравий відбиток аналітизму. У її граматичній будові приховано зародки, джерела нових граматичних зрушень (особливо у сфері іменників і прикметників). Категорія стану відображає вплив дієслова. Але оскільки в мовній системі все взаємопов'язане і взаємозумовлене, то утворення категорії стану не приходить безслідно й для самої системи дієслова (пор. історію дієприкметникових пасивних зворотів предикативного типу). Водночас своєрідна ідіоматичність частини лексичного матеріалу, що увиходить до категорії стану, засвідчує поширення в літературному мовленні фонду предикативних ідіом і фраз із граматичним значенням стану. Усе це виокремлює категорію стану як нову для російської мови, але таку частину мови, що дуже активно розвивається" [1, 420-421]. У наведеному висловлюванні відзначено вплив дієслова на формування так званої категорії стану і вказано, що категорія стану являє собою нову для російської мови частину мови. Отож чи є підстави виділяти компоненти із семантикою стану в окрему частину мови? Чи є також підстави залишати відприслівникові предикативні слова у значенневих розрядах прислівників, іменуючи їх предикативними прислівниками?

У цьому плані розглянемо семантичні, синтаксичні і морфологічні особливості так званих предикативних прислівників, тобто основного в сучасній українській літературній мові лексичного шару слів, трактованих в іншій термінології як категорії стану. Зіставимо їхні семантико-граматичні характеристики з ознаками "справжніх" частин мови.

Зазначимо, що слова прислівникового походження на позначення стану становлять порівняно невелику групу. Тут налічуємо понад сто одиниць, які виконують роль співвідносного з присудком єдиного головного члена в односкладних реченнях: *безлюдно, боляче, важко, весело, вітряно, жарко, затишно, кривдно, легко, людно, лячно, морозно, мрячно, помітно, радісно, смішно, сніжно, соромно, спекотно, сумно, тепло, тяжко, хмарно, чутно* та ін.

Усі розглядані відприслівникові предикативні засоби виражають семантику стану, що споріднює їх із семантичним підкласом власне-дієслів, які виражають стан. Як і власне-дієслова, відприслівникові предикативні слова розподіляються на два угруповання: угруповання автономних

предикативних слів, які можуть виконувати функцію співвідносного з присудком головного члена односкладних речень самостійно, без допомоги відповідних граматичних форм інших повнозначних слів, й угруповання слів, що не можуть займати автономної позиції члена речення і тому поєднуються з іншою дієслівною формою – інфінітивом, пор.: *Дівчині весело; Дівчині потрібно їхати*. Друге угруповання являє собою сукупність одиниць, проміжних між словами і аналітичними синтаксичними морфемами. За семантичними ознаками двоє угруповань предикативних дієслів стану є частиною дієслів, увіходять до дієслівної підсистеми як аналітичні компоненти.

Для зарахування відприслівникових предикативних слів до класу дієслів потрібно з'ясувати, чи притаманні їм дієслівні граматичні категорії. Ці слова, займаючи позицію співвідносного з присудком головного члена односкладних речень, охоплені граматичними категоріями не іменника, прикметника або числівника, а дієслова. Вони виражають значення теперішнього, минулого і майбутнього дієслівного часу, а також значення дієслівного способу: *затишно, було затишно, буде затишно; було б затишно, хай буде затишно*. А категорії часу і способу стосуються визначальних категорій дієслова. Предикативні слова пов'язані також із категоріями особи й числа, указуючи на третю особу однини, а отже, виявляючи спільність з одноособовими дієсловами. Щоправда, категорія виду як граматична дієслівна категорія транспозиційної природи знівельована в предикативних словах, виступає в нерозчленованому вигляді. Отже, підкреслимо, що набуті відприслівниковими предикативними словами дієслівні категорії виражені не синтетично (не за допомогою флексій), а аналітично (за допомогою аналітичних синтаксичних морфем або напівморфем).

Найвиразніше дієслівну природу відприслівникових предикативних слів передають їхні синтаксичні особливості. Передовсім вони виконують властиву дієслову формально-синтаксичну функцію співвідносного з присудком головного члена односкладних речень і семантико-синтаксичну функцію синтаксеми-предиката стану. Указуючи на формально-синтаксичну функцію головного члена односкладних речень і семантико-синтаксичну функцію синтаксеми на позначення стану, предикативні слова мають ще низку особливостей, що споріднюють їх із власне-дієсловами, зокрема здатність керувати відмінковими і прийменниково-відмінковими формами іменників. Формально-синтаксична ознака керування тісно пов'язана із семантико-синтаксичною ознакою дієслівної валентності. Як елементи із семантикою стану, предикативні слова прислівникового походження бувають одновалентними і (у найповнішому вияві) двовалентними. Одновалентні слова відкривають тільки суб'єктну позицію: *Дівчинці весело; Хлопчиків було холодно*. Двовалентні аналітичні одиниці відкривають, крім позиції суб'єкта стану, позицію об'єкта стану, напр.: *Мені чутно спів; Дідусеві було видно гори; Бабусі страшно вовка*. Найчастіше функцію суб'єкта стану виражає давальний відмінок, а функцію об'єкта стану – знахідний відмінок іменників. Характерну рису предикативних слів стану становить можливість поєднуватися з прийменниково-відмінковими формами або морфологізованими прислівниками синкретичного характеру (у типових випадках із семантикою локативно-суб'єктною): *У лісі тихо; У хаті затишно; У полі вітряно; Надворі холодно*. Як бачимо, аналітичні слова на позначення стану не поєднуються із суб'єктними компонентами, вираженими іменником у формі називного відмінка. Вони мають притаманну власне-дієсловам лівобічну суб'єктну валентність і правобічну об'єктну валентність. За синтаксичними показниками – функцією головного члена односкладних речень, центральною синтаксевою семантико-синтаксичної структури речення, валентними спроможностями – предикативні слова прислівникового походження належать до аналітичних дієслів із семантикою стану.

Тотожна синтаксична роль і здатність керувати іменниками в певних відмінкових формах є показовими виявами дієслівності аналітичних предикативних слів. Попереднє прислівникове функціонування цих слів зумовило сформування в них морфологічної безкатегорійності, тобто набуття відсутності властивих дієслову, іменникові, прикметникові та числівникові граматичних категорій. А це полегшило поєднання предикативних слів з аналітичними синтаксичними морфемами-зв'язками, які передають дієслівні категорії часу, способу та ін. Унаслідок цих трансформацій розглядані аналітичні дієслова стану членуються на дві частини: лексичну, категорійно в морфологічному плані нівельовану попереднім прислівниковим функціонуванням частину і граматичну морфемну аналітичну частину, яка тільки передає дієслівні граматичні категорії і переводить прислівникове слово в дієслово.

Аналітичні дієслова стану здебільшого виражають такі лексичні значення:

а) фізичний стан людини (*боляче, млосно, нудно, жарко, холодно*). Напр.: *Василько заблудивсь. Йому було холодно й страшно* (М.Коцюбинський); *Незважаючи на осінь, на розчинені вікна, йому млосно від внутрішнього жару* (І.Ле);

б) емоційний стан, психічні переживання людини (*весело, радісно, спокійно, неспокійно, тривожно, сумно, смішно*). Напр.: *Сьогодні весело мені!* (М.Рильський); *І так весело було* (П.Тичина); *Так чогось на душі тривожно, неспокійно* (М.Стельмах); *Затишно дітям в пазусі казок* (Л.Косненко); *Було нам важко і було нам зле. І західно, і східно. Було безвихідно. Але нам не було негідно* (Л.Костенко); *Це не чудо, це чад, мені страшно такого кохання* (Л.Костенко);

в) стан довкілля (*вогко, морозно, душно, жарко, спекотно, тихо, холодно*). Напр.: *Ставало вогко й холодно* (М.Коцюбинський); *Тихо, пустельно, мов на краю світу* (О.Гончар).

Отже, предикативні відприслівникові слова не утворюють нової частини мови і не становлять прислівникового розряду. Адже новостворена частина мови повинна б мати нові, не повторювані в інших частинах мовах, граматичні категорії, виконувати інші формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні функції, стосуватися відмінної від інших частини мови семантики. Як було показано вище, такі слова не виражають іншої семантики, не виконують нових формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних функцій, не мають нових, які не трапляються в інших частинах мови, граматичних категорій. Вони дублюють семантичні, синтаксичні і категорійно-морфологічні показники дієслова. Предикативні слова відприслівникового походження відрізняються від власне-дієслів тим, що вони утворюються тільки аналітичним способом (за допомогою аналітичної синтаксичної морфеми-зв'язки), тоді як словоформи власне-дієслів структуровані переважно синтетично (за допомогою флексій та інших засобів морфологічного слова). Предикативні слова відприслівникового походження не становлять також якоїсь часини прислівників, оскільки відрізняються від останніх дієслівною семантикою, дієслівними формально-синтаксичними і семантико-синтаксичними функціями в односкладних реченнях, дієслівними граматичними категоріями. Тому аналізовані предикативні слова являють собою аналітичні дієслова із семантикою стану. Це специфічна група аналітичних дієслів, у яких граматично закріплені категорії часу та способу, одноособовість і нівельована категорія виду. За характером граматичних трансформацій відприслівникові аналітичні дієслова відбивають семантичний і синтаксико-морфологічний ступені частиномовного переходу.

Розбудова сучасної граматичної теорії в українському мовознавстві неможлива без детального вивчення дієслова як найскладнішої і центральної частини мови, без ґрунтовного дослідження механізмів морфологічної і синтаксичної транспозицій, спрямованих як до сфери дієслова, так і від дієслова до інших частин мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.– Л.: Гос. уч.-пед. изд-во Мин. просвещения РСФСР, 1947. – 784 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови / За ред. І.Вихованця. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 398 с.
4. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
5. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.
6. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2000. – 430 с.
7. Украинская грамматика. – К.: Наук. думка, 1986. – 360 с.

М.Я. Плющ

ЗВ'ЯЗАНІ СИНТАКСЕМИ В СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

Стаття присвячена з'ясуванню функцій зв'язаних субстанціальних синтаксем у позиції об'єкта. Охарактеризовано синтаксичний зв'язок та засоби їх вираження з урахуванням взаємодії лексичної і граматичної семантики.

Ключові слова: прийменниково-відмінкова форма, об'єктна синтаксема, керування, словосполучення, синтаксична семантика, синтаксична деривація.

Пізнання синтаксичного механізму мови лежить у площині з'ясування правил побудови синтаксичних конструкцій із формальних компонентів. Як справедливо зауважив Е.Бенвеніст, „мова